

स्मशानातील सीन

- अण्णा भाऊ साठे

परिचय -

तुकाराम भाऊराव साठे (१९२० - १९६९)

जन्म- वाटेगाव, ता. वाळवा, जि. सांगली येथे.

मराठीला जागतिक पातळीवर नेणारे लोकशाहीर, साहित्यरत्न म्हणून सुपरिचित. त्याचबरोबर कथाकार, कादंबरीकार, वगनाट्यकार म्हणून प्रसिद्ध. अनेक लावण्या, पोवाडे, नाटके व लोकनाट्य इत्यादी वाङ्मयप्रकारांचे लेखन त्यांनी केले. समाजातील वंचित जीवनाचे चित्रण ते आपल्या लेखनातून करत असत. 'कृष्णाकाठच्या कथा', 'गजाआड', 'ठासलेल्या बंदुका', 'बरबाद्या कंजारी' आदी कथासंग्रह; 'फकीरा', 'वारणेचा वाघ', 'माकडीचा माळ', 'चित्रा', 'वैजयंता', 'आवडी', 'अलगूज' आदीसारख्या कादंबऱ्या; 'अकलेची गोष्ट', 'माझी मुंबई', 'पेंग्याचं लगीन' ही वगनाट्ये; 'माझा रशियाचा प्रवास' हे प्रवासवर्णन अशी विपुल साहित्यसंपदा.

प्रस्तुत कथा 'कृष्णाकाठच्या कथा' या कथासंग्रहातून घेतलेली असून त्यात विषम समाजरचनेत भरडल्या गेलेल्या दीनदलित माणसाला पोट भरण्यासाठी नाइलाजाने कोणत्या थराला जावे लागते आणि अखेरीस त्याच्या वाट्याला करुण दुःखच येते याचे हृदयद्रावक चित्रण केले आहे. स्मशानाचे आणि भीमाने कोल्ह्यांशी दिलेल्या झुंजीचे या कथेतील वर्णनही थरारक आहे.

शेजारच्या गावात एक बलाढ्य सावकार मरण पावल्याची बातमी ऐकून भीमानं ताडकन उडीच मारली. त्याला समाधानाचं भरतं आलं. आनंद त्याच्या हृदयात मावेनासा झाला. त्यानं त्या गावाकडे पाहून भर्ऽकन आपली नजर आकाशात सूर्याकडे झुगारली.

सूर्य तेव्हा मावळत होता. आकाशात पावसाळी ढगांनी गर्दी केली होती. ते नांगरून पडलेल्या जमिनीप्रमाणे ओवडधोवड दिसत होतं. त्या अक्राळविक्राळ ढगांतून मावळता प्रकाश मुंबईवर वर्षत होता.

वारा मंद वाहत होता. त्यामुळे ते घनदाट जंगल करकरत होतं आणि त्या जंगलात वसलेली ती पन्नास झोपडी भेदरली होती. जुने पत्रे, चटया, फळ्या, पोती यांनी तिथं घरांचा आकार घेतला होता नि त्या घरात माणसं राहत होती. बेकार वस्तूंनी तिथं बेकारांवर छाया धरली होती. दिवसभर पोटाच्या पाठी धावून दमलेली माणसं आता तिथं स्थिरावली होती. सर्व चुली पेटल्या होत्या. हिरव्या झाडीतून शुभ्र धूर रेंगाळत होता. पोरं खेळत होती. एका प्रचंड चिंचेखाली भीमा विचारमग्न बसला होता. त्याच्या हृदयात भयंकर हुरहूर उठली होती. त्याला त्या मेलेल्या सावकाराची ओढ लागली होती. त्याचा आत्मा कित्येक वेळा त्या गावच्या स्मशानात जाऊन, परत त्या चिंचेखाली येत होता. भीमा पुन्हा पुन्हा सूर्याकडे पाहून त्या गावाकडे पाहत होता. त्याला आता अंधाराची गरज होती. म्हणून तो चुळबुळत होता. त्याची लाडकी लेक नाबदा जवळच खेळत होती आणि बायको घरात भाकरी थापीत होती. हा भीमा अंगापिंडानं जबरा होता. लाल रंगाचा मोठा पटका, पिवळे धोतर, जाड कापडाची पैरण असा त्याचा सातारी पोशाख होता. तो भर पहिलवानासारखा दिसे. त्याचं प्रचंड मस्तक, रुंद गर्दन, दाट भुवया, पल्लेदार मिश्या, रुंद; पण तापट चेहरा पाहताच कित्येक दादांना हुडहुडीच भरत असे.

भीमाचं गाव दूर वारणेच्या काठी होतं; पण रेड्याचं बळ असूनही पोट भरत नाही म्हणून तो मुंबईला आला होता. मुंबईत येऊन त्यानं काम मिळावं म्हणून सारी मुंबई पालथी घातली होती; पण त्याला काम मिळालं नव्हतं. आपणाला काम मिळावं, आपण कामगार व्हावं, पगार आणावा, बायकोला पुतळ्यांची माळ करावी अशी कित्येक स्वप्नं फाटून भीमा

निराश होऊन त्या उपनगरात, जंगलात आला होता. मुंबईत सर्व आपले पण काम आणि निवारा या दोन गोष्टी नाहीत; त्यामुळे त्याला मुंबईचा राग आला होता आणि त्या उपनगराजवळ येताच शेजारच्या डोंगरात, एका खाणीत त्याला कामही मिळालं होतं.

त्या जंगलात काम आणि निवारा मिळताच भीमाला आनंद झाला होता. तो आपलं रेड्याचं बळ घेऊन त्या डोंगराला जणू टक्करच देत होता. त्यानं टिकाव घेताच डोंगर मागं सरकत होता. त्यानं सुतकां उचलताच काळे पाषाण तोंड पसरत होते. त्यामुळे कंत्राटदार त्याच्यावर खूष होता आणि भीमाही संतुष्ट होता; कारण त्याला पगार मिळत होता.

परंतु सहाच महिन्यांत ती खाण बंद पडली आणि भीमावर बेकारीची कुऱ्हाड कोसळली. तो एका सकाळीच कामावर रुजू झाला आणि लगेच त्याला समजले, की आजपासून ही खाण बंद झाली. आपलं काम सुटलं ही वार्ता ऐकूनच भीमा भांबावला.. उपासमार त्याच्यापुढे नाचू लागली. क्षणात तो विवंचनेच्या डोहात बुडाला. आता उद्या काय, हा एकच प्रश्न तो स्वतःला विचारू लागला.

अंगातील कापडं काखेत दाबून भीमा घरी निघाला होता. तो एका ओढ्यावर थांबला. त्यानं तिथं आंधोळ केली आणि उद्विग्न मनःस्थितीत तो घराकडे फिरला. तोच त्याची नजर एका राखेच्या ढिगावर स्थिरावली. ती राख मढ्यांची होती. जळकी हाडं सर्वत्र पसरली होती. त्या मानवी हाडांच्या जळक्या खुळ्या पाहून, भीमा अधिकच गंभीर झाला. एखादं बेकार असेल असं बिचारं. कंटाळून मेलं असेल. सुटलं असेल एकदाच... मनाला सांगू लागला. आपणही असेच मरणार! दोनच दिवसांत उपासमार सुरू; मग नाबदा रडत बसेल. बायको मलूल होईल आणि आपण काहीच करू शकणार नाही-

इतक्यात त्या राखेच्या ढिगावर काही तरी चमकलं. तसा भीमा पुढे झाला. त्याने वाकून, निरखून पाहिलं. तिथं एक तोळ्याची सोन्याची अंगठी होती. ती चटकन उचलून भीमानं करकरून मूठ दाबली. त्याला आनंद झाला. एक तोळा सोनं आणि तेही मढ्याच्या राखेत, याचा त्याला हर्ष झाला. मढ्याच्या राखेत सोनं असतं याचा त्याला नवा शोध लागला.

साहित्यसौंदर्य ॥ ४८ ॥

जगण्याचा नवा मार्ग सापडला.

आणि दुसऱ्याच दिवसापासून भीमा या प्रदेशात सर्वत्र हिंडू लागला. नदी-नाल्यातले मसणवटे तुडवू लागला. प्रेताची राख जमवून ती चाळणीनं चाळू लागला आणि रोज त्या राखेतून सोन्याचे कण काढू लागला. बाळी, मुदी, नथ, पुतळी, वाळा असे काही ना काही घेऊन रोज येऊ लागला.

भीमाचा हा नवा उद्योग जोरात सुरू होता. तो निर्भय होऊन राख चाळीत होता. अग्नीच्या दावानं प्रेताच्या अंगावरचं सोनं वितळून त्याच्या हाडात जातं याचा त्याने ठाव घेतला. जळकी हाडं घेऊन तो त्यातून सोन्याचे कण काढी. कवट्या फोडी. मनगट कुटी; पण सोनं मिळवी.

संध्याकाळी तो कुर्त्याला जाऊन ते सोनं विकून रोख रक्कम मोजून घेई आणि घरी येते वेळी नार्बदासाठी खजूर घेई. त्याचा तो धंदा अखंड चालला होता.

भीमा प्रेताची राख चाळून जगत होता. त्यामुळे जगणे नि मरणे यातील अंतरच त्याला कळेनासे झाले होते. ज्या राखेत सोनं असेल, ती राख श्रीमंताची आणि सोनं नसेल ती गरिबाची अशी त्याची ठाम समजूत झाली होती. मरावं तर श्रीमंतानं नि जगावं तर श्रीमंतानं. गरिबानं मरूच नये असा त्याचा दावा होता. अवमानित पामराला जगण्याचा नि मरण्याचा मुळीच अधिकार नाही, असं तो शेजाऱ्यांना दरडावून सांगत होता. जो मरतेसमयी तोळाभर सोनं दाढेत घेऊन मरतो. तो भाग्यवान असतो असं त्याचं मत होतं.

बेकारीच्या उग्रतेनं त्याला उग्र केला होता. तो रात्रंदिवस मसणवटी धुंडाळीत होता. मढं हे त्याच्या जीवनाचं साधन झालं होतं. त्याचं जीवन मढ्याशी एकरूप झालं होतं. त्याच दरम्यान त्या भागात अनेक चमत्कार घडत होते. पुरलेली मढी बाहेर पडत होती. एका सावकाराच्या तरुण सुनेचे प्रेत तर स्मशानातून नदीवर येऊन पडले होते आणि त्या प्रकारामुळे कित्येक लोक भयभीत झाले होते. अलीकडे मढी नदीपर्यंत कशी जातात याचं त्यांना नवल वाटत होतं. कोणी तरी प्रेत उकरून काढीत असावा असा संशय येऊन पोलिसखातं पाळतीवर होतं; पण मढ्यावर

साहित्यसौंदर्य ॥ ४९ ॥

पाळत ठेवण करण तितक सोप नव्हतं.

सूर्य भावल्या सर्व अंधार पसरला. भीमाच्या बायकोनं भीमा जेवण वाडलं. तेव्हा तो गंभीर होऊन जेवू लागला. आज हा फुटला जेवण हे लक्षात घेऊन तो हळूच म्हणाली, "आज कुठं जाणार वाटतं?" मला वाटतं, हे काम नको आम्हांला. कुठं तरी दुसरं काम करा. मला मळ्याची राख, सोनं, संसार हे सारं विपरीत आहे. लोक नाचं ठेवतात. "तू बोलू नको!" तिचं बोलणं ऐकून भीमाचं मन दुखावलं. तो बिडक्या स्वरान म्हणाला, "मी काहीही करीन. त्यात काय जातं? भाऊ बूल बंद झाल्यावर कोण पेटवणार आहे का?"

"तसं नव्हे."

"नवऱ्याचा तो उम चेहरा पाहून ती हळूच म्हणाली, "भुताखेतासारखे हे हिंडणं चांगलं नाही. मला भीती वाटते म्हणून म्हणते."

"मसणवट्यात भुतं असतात असं तुला कोणी सांगितलं? अगं, तं मुंबई एक भुतांचा बाजार आहे. खरी भुतं घरांत राहतात आणि भेलेले त्या मसणवट्यात कुजतात. भुतांची पैदास गावात होते - रानात नाही," भीमा म्हणाला.

त्याचं हे बोलणं ऐकून ती गप्प झाली आणि भीमानं निघण्याची तयारी केली. तो गुरकून म्हणाला, "मुंबई चाळून मला काम मिळालं नाही. पण मळ्यांची राख चाळून सोनं मिळालं. डोंगर फोडला तेव्हा दोन रुपये दिले मला. पण आता सहज ती राख मला दहा रुपयेही देते -" असं म्हणून तो घराबाहेर पडला, तेव्हा बरीच रात्र झाली होती. सर्व निःशब्द शांतता नांदत होती नि भीमा निघाला होता.

भीमा अंधारातून निघाला होता. त्यानं डोकीला टापर बांधली होती. वर पोत्याची खोळ घातली होती आणि कंबर बांधली होती. काखेत एक अणीदार पहार घेऊन तो डेंगा टाकीत होता. त्याच्या सभोवती घोर अंधार येमान घालीत होता. त्याला कसलीही भीती वाटत नव्हती. सकाळी एक लुगडं, एक परकर-पोलका, खजूर... एवढाच तो विचार करीत होता. आज तो बिथरला होता.

वातावरण घुमत होतं. क्षणोक्षणी गंभीर होत होतं. मध्येच एसां साहित्यसौंदर्य ॥ ५० ॥

सोडून जात होता. दूर कुठं तरी धुबध धुत्का काकत भेमुसत मग घालीत होतं त्या निवृत्त जंगलात सर्वत्र ओसाड दिसत होतं

कावांसा घेत भीमा त्या गावाच्या जवळ आला. त्यानं खाकी बसून दूर पाहिलं. गावात सामगुम झाली होती. अधूनमधून कोणी तरी खाकत होतं. एखादा दिवा दोळे मिचकावीत होता. परिस्थिती अनुकूल आहे असं पाहून भीमाला आनंद झाला आणि तो चढकन स्मशानात शिरून त्या आजच्या सावकासाची नवी गोर शोधू लागला. फुटकी गाडगी, मोडक्या किरडीची बाजूला सारीत या गोरीवरून त्या गोरीवर उड्या मारीत निघाला. प्रत्येक देपणीपाशी जाऊन काडी ओढून पाहू लागला. एका गंगेनं तो गोर काडीत निघाला होता.

आकाशात दगांनी गर्दी केली होती. त्यामुळे अंधार अधिकच काळा झाला होता. पण एकाएकी वीज उडली होती. ती दगांच्या कप्प्यात नाचत होती. पाऊस पडण्याचा संभव वाढला होता. त्यामुळे भीमा पावरला होता. पाऊस पडला, की नवी गोर सापडणार नाही याची त्याला चिंता पडली होती. म्हणून तो चपळाई करीत होता. त्याला घाम फुटला होता नि तो भान हरपला होता.

मध्यानरात्रीपर्यंत त्यानं सारं स्मशान चाळलं. या टोकापासून त्या टोकाला तो जाऊन पोहोचला आणि भयचकित होऊन मटकन बसला. वारा भरभरत होता. मोडक्या किरडीच्या जुन्या झावळ्या फडफडत होत्या. जणू कोणी तरी दातच खात असावं, तसं ऐकू येत होतं आणि त्यातून भयंकर गुरगुर उठत होती. कोणी तरी गुरगुरत होतं, मुसमुसत होतं आणि माती उकरीत होतं. त्याला नवल वाटलं. तो पुढे सरकला तोच सर्व काही शांत झालं. आवाज येईनासा झाला; परंतु लगेच कोणीतरी हातपाय झाडीत असल्याचा भास होऊन तो चमकला, खटकन जागीच थांबला. विद्युत गतीनं भीती त्याच्या देहातून सरकून मस्तकाकडे थावली. आयुष्यात आजच तो प्रथम भयभीत झाला.

...परंतु दुसऱ्याच क्षणी त्यानं स्वतःला सावरलं. खरा प्रकार त्याच्या लक्षात आला आणि तो स्वतःच खजील झाला. कारण जवळच ती नवी गोर होती, आणि दहापंधरा कोल्ही जमून तिला चौफेर उकरीत होती.

साहित्यसौंदर्य ॥ ५१ ॥

त्यांना घेतल्या भाणसाचा वाग लागला होता. गोरीवरचे दगड तसेच तेथे दुरूनच त्यांनी पळी पाडायला प्रारंभ केल्या होता. आजूबाजूनं गोर उदभवत करायचं काम ती करीत होती; परंतु पुन्हा त्यांच्यातही भयंकर स्पर्धा निर्माण झाली होती. प्रथम मढ्याजवळ कोण जाणार या ईर्ष्येनं ती एकमेकांक गुरगुरत होती. पुन्हा नाकानं वास घेत होती आणि प्रेताचा वास येताच सर्व शक्ती एकवटून माती ओढीत होती..

हा प्रकार लक्षात येताच भीमा चिडला. त्यानं प्रचंड झेप घेतलं आणि तो धपकन त्या गोरीवरच जाऊन बसला. लगेच गोरीवरचे दगड उचलून त्याने त्या कोल्ह्यांच्या टोळीवर हल्ला चढवला.

अचानक झालेल्या त्या भडिमारानं कोल्ही चमकली, दचकली नि मुरून बसली. तसा भीमाला चेव आला. कोल्ह्यांआधी आपणच गोर उकरायची असं ठरवून तो गोरीवरची माती काढू लागला.

....आणि याच वेळी कोल्ह्यांनी भीमाला पाहिला. एक कोल्हा पिसाट होऊन भीमावर धावला. क्षणात भीमाचा लचका तोडून तो पुढे पळाला. अंगावरचं पोतं फाटलं, हे पाहून भीमा दुःखित झाला. त्याचं सर्वांग शहारलं. हातातील पोतं झटकून तो कोल्हा पुनः भीमावर धावला नि भीम त्याच्याशी झुंज घ्यायला तयार झाला. त्यानं हातातील पहार सरळ धरला. कोल्हा पुढे येताच त्यानं दणका दिला. झपाट्यानं कोल्हा गारद झाला. बाजूला पडून त्यानं पाय खोडून प्राण सोडला नि रणधुमाळी सुरू झाली. पुनः भीमा गोर उकरू लागला आणि मग सर्व कोल्ही त्याच्यावर तुटून पडली. भयंकर युद्धाला प्रारंभ झाला.

भीमानं निम्मी गोर उकरून मढे अर्धे उघडे केले होते; पण कोल्ह्यांच्या हल्ल्यापुढे तो भांबावून गेला आणि हातात पहार घेऊन त्यानेही प्रतिकाराला सुरवात केली होती. चारी बाजूंनी कोल्ही त्याच्यावर धावत होती आणि जिकडून कोल्ही येतील, तिकडे तो दणका मारीत होता. कोल्हे तिरपडून पडत होते आणि अचानक त्याचा लचका तोडून पळत होते.

गावाच्या शेजारी ते अभूतपूर्व युद्ध पेटलं होतं. कुंतीपुत्र भीमाचं नाव धारण करणारा तो आधुनिक भीम कोल्ह्यांशी लढत होता. उद्याच्या अन्नासाठी, मढ्यांसाठी, आपली सर्व शक्ती पणाला लावून लढत होता. पशू आणि

साहित्यसौंदर्य ॥ ५२ ॥

मानव यांचं मृतदेहासाठी दारुण रण पेटलं होतं.

सृष्टी निद्रा घेत होती. मुंबई विश्रांती घेत होती. तो गाव निपचीत पडला होता आणि त्या स्मशानात सोन्यासाठी नि मढ्यासाठी झटापटीला जोर चढला होता. भीमा प्रहार करून कोल्ह्यांना पाडीत होता. कोल्ही त्याचा मार चुकवून त्याचा लचका तोडीत होती किंवा त्याच्या मारानं घायाळ होऊन किंचाळत होती. भीमा लचका तुटताच विव्दळत होता. शिब्या देत होता. शिब्या, मार, गुरगुरणे, किंचाळणे यांमुळे ते स्मशान थरारले होते.

कितीतरी उशिराने कोल्ह्यांचा हल्ला थांबला. अंधारात दवा धरून ती सर्व कोल्ही विश्रांती घेऊ लागली आणि तो अवसर मिळताच भीमाने त्या गोरीतील ते प्रेत माती काढून मोकळं केलं. तोंडावरचा घाम पुसून टाकला. आणि तो त्या गोरीत उतरला. तोच पुन्हा कोल्ही तुटून पडली नि पुन्हा हाणामारीला सुरवात झाली; परंतु भीमाच्या प्रचंड शक्तीपुढे अखेर कोल्ही पराभूत झाली. त्यांनी आपला पराजय कबूल केला.

.....आणि लगेच भीमानं त्या प्रेताच्या काखेत हात घालून जोरानं ते प्रेत उपसून वर काढलं, मग काडी ओढून प्रेताची पाहणी केली. दडदडीत ताठलेलं मढं त्याच्या पुढं त्या गोरीत उभं होतं. त्यानं चपळाई करून त्या प्रेताचा हात चाचपून पाहिला. एक अंगठी सापडेली. कानात मुदी होती. ती भीमानं ओरबाडून काढली. नंतर त्याला आठवण झाली, की प्रेताच्या तोंडात नक्की सोनं असणार. त्यानं त्याच्या तोंडात बोटं घातली. पण प्रेताची दातखिळी घट्ट बसली होती. क्षणात त्यानं आपली पहार प्रेताच्या जबड्यांत घालून त्याची बचाळी उचकटली. एका बाजूनं ती पहार जबड्यात घालून दुसऱ्या बाजूनं त्यानं आपली बोटं त्या प्रेताच्या तोंडात घातली आणि त्याच वेळी दबा धरून बसलेल्या कोल्ह्यांनी कोल्हेकुई केली. सर्वांनी हुकी देऊन पळ काढला; पण त्यांच्या त्या ओरडीनं गावातली कुत्रे जागी झाली आणि कुत्र्यांनी गाव जागा केला. 'आरं कोल्ह्यांनी प्रेत खाल्लं, चला.' असं कोण तरी ओरडलं न ते ऐकून भीमा धाबरला. त्यानं प्रेताच्या तोंडातून एक अंगठी काढून खिशात टाकली आणि घाईघाईनं पुनः डाव्या हाताची बोट प्रेताच्या दाढेत घालून सर्व कोपरे चाचपून

साहित्यसौंदर्य ॥ ५३ ॥

